

Békés Enikő (1972) az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területe az ókori és reneszánsz fiziognómiai irodalom képzőművészeti vonatkozásai, illetve a neolatin humanista irodalom.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Mutasd az orrod, s megmondom, ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok* (2003/2–3).

Mátyás, a *rex facetus* A szellemes uralkodó ábrázolása Galeotto Marzio művében

Békés Enikő

Galeotto Marzio 1485-ben ajánlotta a trónutódlásra szánt Corvin Jánosnak Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásait és tetteit megörökítő könyvét (*De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*). Írásomban egy eddig kevésbé vizsgált szempontból szeretném bemutatni a művet, vagyis az eddigi-eknél részletesebben megvizsgálni, hogyan viszonyul a szöveg a *facetiae* (szellemes mondásgyűjtemények) műfajához, illetve hogy milyen szerepet töltött be a *rex facetus*, *vir facetus* (tréfás király, tréfás ember) toposza az uralkodó képének megformálásában.

A mű 1563-as első kiadása óta mindig is a korszakra vonatkozó történetírás legfontosabb forrásai közé számított, és anekdotái révén nagymértékben hozzájárult a legendákban bővelkedő mitikus Mátyás-kép kialakulásához. Galeotto műve éppen annak köszönhető népszerűségét, ami miatt mind hangnemében, mind műfajában eltér a többi, Mátyást dicsőítő műtől. Ez a különbség nem feltétlenül Galeotto eredetiségében rejlik, hiszen ő is többnyire toposzokból építkezik. Az udvari életet, a király szokásait realiztikusan bemutató anekdoták, párbeszéddek, illetve az egyéb irodalmi, művelődéstörténeti adatok mégis a hitelesség benyomását keltik az olvasóban. Amint azt Pajorin Klára is megállapította, művének azért lehet némi valóságalapja, mert ő a királyt dicsőítők közül az egyetlen, aki valóban több évet töltött el a király mellett, míg sokan úgy írtak Mátyásról, hogy személyesen soha nem ismerhették meg őt.¹ Galeotto *De dictis*-ének műfaji előzményei, mint ismeretes, a Valerius Maximus-féle *Facta et dicta memorabilia*-irodalom, illetve a híres emberek bölcs, szellemes mondásait megörökítő *apophthegma*-gyűjtemények. Galeotto történeteiben különösen nagy szerepet kap a humor, így megtalálhatóak benne a *facetiae*-irodalom jellegzetességei is. Galeotto már a címadással is a szellemes tartalmat hangsúlyozta, mert míg fő reneszánsz kori előképének, Antonio Beccadellinek I. Alfonzról, a nápolyi királyról szóló, egyébként szintén humoros anekdotagyűjteménye a *De dictis ac factis Alphonsi regis* címet viseli, addig Galeotto a mondásokat és tetteket a „kiváló”, a „bölcs” és nem utolsósorban a „tréfás” jelzővel látta el. A műfaji összetevők harmadik fő jellegzetességét pedig az adja, hogy a szerző művét a trónutódlásra szánt Corvin Jánosnak ajánlotta, amint az a dedikációból kiderül, azért, hogy őt apja példáján keresztül *ad virtutem excitaret* („az erényre sarkallja”).² Így a királyt dicsőítő tettek és mondások elbeszélésébe azt a hagyományos erénykatalógust is beleillesztette, mely többek között Andreas Pannonius szintén Mátyáshoz írt királytükrének (*Libellus de virtutibus Mathiae Corvino dedicatus*, 1467) is a gerincét alkotja, a könyvecske tehát ehhez a műfajhoz is közel áll.

De térjünk vissza annak a vizsgálatához, hogy milyen antik és reneszánsz előképeket követett Galeotto a tréfás uralkodó képének megrajzolása során. A szerző az előszó végén felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a legnagyobb királyok, hadvezérek és filozófusok is gyakran tréfálkoztak, mint például maga Augustus császár. Majd Macrobiust és Plutarkhosz *Apophthegmatá*ját ajánlja annak, aki ennek utána akar járni.³ A szöveget kiadó Torda Zsigmond is utal erre II. Miksához szóló dedikációjában, megemlítve, hogy a „nagy emberek lelki alkata nemcsak a komoly, hanem a vidám és tréfás dolgokból is megismerszik.”⁴ Plutarkhosz *Apophthegmatá*ját a szakirodalom már többször kapcsolatba hozta Galeotto művével, főleg azért, mert ezt a művet Janus

Pannonius fordította le latinra Mátyás király számára 1467-ben, *De dictis regum et imperatorum* címen.⁵

Érdemes azonban ebből a szempontból a másik hivatkozott forrást is megvizsgálnunk. Macrobius *Saturnaliájában* (II. 1. 9) Symmachus javasolja az ünneplő társaságnak, hogy az ünnephez méltó tréfálkozás lenne, ha ők is híres férfiak tréfáit idéznék fel: *Haec nobis sit litterata laetitia et docta cavillatio* („Legyen ez a mi művelt vidámságunk és tudós csipkelődésünk”) – mondja, hangsúlyozva ezzel a műfaj emelkedett voltát, ami Galeotto témaválasztását is legitimizálja. Majd a tréfálkozó Ciceróra és Catóra hivatkozik. Cicero említése ebben a kontextusban azért is fontos, mert a *De oratore*-ban éppen ő írta körül a *facetiaet* mint rétorikai fogalmat, amit később Quintilianus fejlesztett tovább.⁶

Macrobius és Plutharkhosz művei mellett Galeotto – nem véletlenül – Augustus tréfás mondásait említi példaként a dedikációban, mintegy saját témaválasztását indokolva ezzel. Augustus az ókori irodalomban több helyen is a szellemes uralkodó megtestesítője, tréfáit Suetonius idézi az életrajzában, Quintilianus pedig a *Szónoklattan* nevetésről írott fejezetében.⁷ Suetonius például egy helyen így jellemzi Augustust: *nullo denique genere hilaritatis abstinuit* („semminemű tréfálkozástól nem tartóztatta meg magát”, II. 98), s ez a toposz tér vissza Bonfini Mátyás-leírásában is: *Rex denique... laetus, hilaris et iucundus ac ad omnia promptus* („vidám, tréfás, barátságos, minden mókára kapható király”).⁸ A *Saturnaliában* Macrobius is külön fejezetet szentel Augustus tréfáinak (II. 4), s ezt az Augustusról szóló részt Petrarca is átvette *Rerum memorandarum libri*jének *De dicacitate sive facetiis* című fejezetében. Petrarcanak ez a műve lett később a reneszánsz kori *facetiae*-irodalom egyik mintaképe. A mindenre kapható tréfálkozó karakter, akitől a vidámság semmilyen fajtája nem áll távol, augustinus jellemvonás tehát, mind az ókori, mind a reneszánsz irodalomban, így méltó lehetett Mátyás király jellemzéséhez is.

Macrobius a Galeotto-mű címében szereplő *iocose dicta* szókapcsolatra is magyarázatot ad: a kifejezés a tréfásan, röviden és élesen megfogalmazott bölcs mondást jelöli.⁹ A *Saturnalia* ezenkívül még abból a szempontból is közel áll a *De dictis*hez, hogy nem a kizárólag filozófiai tartalmú *szümpozíciók* közé tartozik: a beszélgetőtársak több csillagászati, orvosi, vagy táplálkozással kapcsolatos kérdést is megvitatnak, ezek a témák pedig Galeotto enciklopédikus tudást felhalmozó műveiben, így a *De dictis*-ben is visszatérnek.

Galeotto Mátyás szájába is vicces mondásokat ad: a király egy helyen például kifejti, hogy a házasságtörő nő gyermeke csak azért hasonlít a nő férjére, mert a nő házasságtörés közben, büntudata miatt, állandóan férjére gondol.¹⁰ Egy másik helyen pedig felvilágosít valakit, hogy az itáliai udvarhölgyek nem azért ülnek le előbb, mint a királyné, mert illetlenek, hanem mert tudják, hogy rútak, így jobbnak látják, ha a lehető legkisebbre húzódkodnak össze, hogy a férfiak meg ne lássák őket.¹¹ Bölcs mondásai közé tartozik az is, miszerint három nem kívánatos dolog van az életben: a fölmelegített mártás, a kiengesztelődött barát és a szakállas feleség.¹² Kardos Tibor megállapítása szerint egyenesen előre megrendezett *truffáról* van szó abban a jelenetben, amikor vízkereszt ünnepén a király a szokástól eltérően egyes főurakat a papok közé ültet, s ezt azzal indokolja meg, hogy mivel azok a főurak nőtlenek, így jobban illenek a papok társaságához, mint a házas emberekhez: „...titeket nőtleneket tehát a nőtlenek karába vezetünk, és a magunk társaságából mint idegeneket és tőlünk eltérő természetűeket kiközösítünk. Erre mindenki elkacagta magát és csak úgy hajladozott a nevetéstől.”¹³ Mátyás egyébként a szüzességgel szemben foglal állást egy másik fejezetben is, amikor a domonkos Giovanni Gattival vitatkozva kifejti véleményét abban a kérdésben, hogy szerinte miért nem a szeplőtelen János lett az egyház feje, hanem Péter, aki *coitus violentiam expertus* volt (vagyis „ismerte a szeretkezés szenvedélyét”).¹⁴ Mátyás a vita során előhozatja Szent Jeromos *Adversus Jovinianum* című művét, amelyben a szerző a szüzességet a házasságnál magasabb rendűnek tartja, de a király ebben a kérdésben, úgy tűnik, éppen a házasságot a szüzességgel egyenrangúnak feltüntető Jovinianusszal ért egyet. Ezek a részek egyébként az eretnekséggel is megvádolt Galeotto epikureista és egyházellenes gondolkodásmódjáról is sokat elárulnak; nem véletlen, hogy ilyen nézeteket ad Mátyás szájába. A *coitus*-nak mellelleg külön fejezetet szentelt *De doctrina promiscua* című művében, melyben annak az orvostudomány által is

Urbanus az az ember, akinek sok jó mondanása és válasza van, és aki beszélgetéseiben, társaságban, lakomákon, illetve a népgyűléseken, egyszóval mindenütt humorosan és a szöveget találva szól.

Quintilianus, *Szónoklattan* VI. 3. 105
Adamik Tamás fordítása

Majd beengedte szobájába barátait, és azt kérdezte tőlük: nem gondolják-e, hogy ő az élet komédiáját elég jól végigjátszotta, s végül ezt fűzte hozzá:

Játékunk hogyha tetszett, hát tapsoljatok, Jókedvűen tomboljatok, mindannyian.

Suetonius, *A Caesarok élete II.* 99
Kis Ferencné fordítása

igazolt pozitív hatásairól értekeznek.¹⁵ Bár, amint az Bonfini *Symposion*jából is ismeretes, Mátyás nézetei nem állhattak teljesen távol Galeottoétól, hiszen a dialógus során Bonfini is éppen Jovinianus házasságpárti véleményét adja a király szájába.¹⁶

A *facetiae* témaköréhez visszatérve itt kell megemlítenünk azt is, hogy a *rex facetus* szerep nem volt idegen a középkori királyoktól sem. Jacques Le Goff „Laughter in the Middle Ages” című tanulmányában meglepő módon éppen Szent Lajos *image*-éhez kapcsolja a tréfálkozó uralkodó toposzát, majd a sort II. Henrikkel folytatja, akinek szellemességét több írásos forrás is őrzi.¹⁷ Mint látni fogjuk, a humor mint az udvari kommunikáció egyik lényeges eleme később, az „udvari emberről” szóló irodalomban is fontos szerepet töltött be. Mátyás, pontosabban Galeotto számára az ókori, középkori példákon kívül azonban még számos reneszánsz kori előkép is mintául szolgált.

A műfaj legsikeresebb korabeli emléke Antonio Beccadelli I. Alfonz nápolyi király tetteiről szóló anekdotikus jellemrajza, a *De dictis ac factis Alphonsi regis*. Már a címbeli hasonlóság is érzékelteti a két mű közötti rokonságot, ez a kapcsolat azonban nem csak a műfaji hasonlóságok miatt fontos. Aragóniai Alfonz, *Il Magnanimo*, nem mellékesen Beatrix nagyapja, a humanista *panegyricus*-irodalom főszereplőjeként Mátyás uralkodói reprezentációja számára is követendő mintát jelenthetett, az őt dicsőítő művekben kirajzolódó, bölcs, irodalmat támogató uralkodó képével.¹⁸ Beccadelli művének másik fő vonása emellett az, hogy az általa bemutatott ideális király is kedveli a tréfát, és maga is sokat viccelődik: *...cum esset admodum facetus et urbanus* („...mivel módfellett tréfás kedvű és szellemes”).¹⁹ Aragóniai Alfonz szerint például a jó házasság titka, ha a feleség vak, a férj pedig süket, a köszvényesek pedig azért beszélnek olyan sokat, mert a lábuk helyett a szájukat jártatják.²⁰

Beccadelli művéhez Enea Silvio Piccolomini írt kommentárt, aki *De viris illustribus* című művében Zsigmond császárt jellemezte a *sermone facetus* („szellemes társalgó”) jelzővel.²¹ Láthatjuk tehát, hogy Galeotto egy az ókor óta létező szerepet alkalmazott Mátyás figurájának a megalkotásához.²² Az anekdotizáló életrajz műfaját mestere, Guarino da Verona is támogatta, amikor egy levelében azt írja, hogy a történetírás célja a példák (*exempla*) bemutatásán keresztül nemcsak a tanítás, hanem a szórakoztatás is.²³

A *facetudo* azonban nem csak uralkodói erény volt. A 16. századi *institutio*-irodalomban a szellemesség az udvari ember egyik legfontosabb társas erénye, ami ekkor már nemcsak rétorikai, hanem etikai fogalom is, s az Arisztotelész által körülírt és a rómaiak által továbbfejlesztett *urbanitas*hoz kapcsolható.²⁴ Úgy vélem, ennek az értékrendnek a kezdeményeit már Galeotto *De dictis*-ében is megtalálhatjuk. A *vir facetus* formálódása ismét Nápolyba vezet el bennünket, itt írta ugyanis Giovanni Pontano *De sermone* című művét, amely a *facetudo* etikai meghatározásának első alapvető kifejtése.²⁵ Jóllehet Pontano műve 1499-ben, vagyis néhány évvel Galeottoé után keletkezett, a két mű szellemiségében mégis sok hasonlóságot fedezhetünk fel. Pontano, mint ismeretes, éppen Beccadelli barátja és Aragóniai Alfonz köréhez tartozó tudós volt, aki a *De sermonibus*-ben a királlyal és a nápolyi akadémia tagjaival kapcsolatos személyes élményeit is megörökítette, akiket mind *homines urbani atque faceti*ként („tréfás kedvű és szellemes férfiak”) jellemezte. Az udvari élet tipikus figurái, a hízelgő, az áskálódó, vagy éppen ezek ellentétei, a *gentiluomo* elődei mind felbukkanak Galeotto történeteiben, melyeknek ő maga is gyakori szereplője.²⁶

Művével Galeotto ugyanis nemcsak az uralkodónak és udvarának akart emléket állítani: a saját magára történő nem kevés utalás a saját éntörődésének is részét képezte. Az egyik ilyen önhivatkozásban megindokolja, hogy miért kedvelte őt annyira a király: *qui propter suam universalem disciplinam et facundiam lepidam atque iocosam regi erat carissimus* („aki széles műveltsége és szellemes-tréfás társalgási stílusa miatt a király szívéhez igen közel állott”).²⁷ A szellemesség tehát magától a szerzőtől sem állt távol. Galeotto szívesen azonosult ezzel a szereppel, s jóllehet az életével kapcsolatban fennmaradt vicces anekdoták ismertetésére itt most nincs lehetőségünk, annyit meg kell jegyeznünk, hogy ezek kialakulására nyilván erősen hatott műveinek szellemisége is.²⁸ Az sem lehet véletlen, hogy Bon-

fini *Symposion*jában éppen őrá osztotta Epikurosz szerepét, Castiglione az *Il Cortegiano*ban pedig, a *facetudo* fogalmát tárgyaló második könyvben Galeotónak tulajdonít egy viccet.²⁹ Mindezek alapján a magyarországi szakirodalom is sokáig csak szóra-kozható udvari bolondnak tekintette a szerzőt. Gyenis Vilmos, aki eddig egyedül foglalkozott a mű és a *facetiae*-irodalom kapcsolatával, annak a véleményének adott hangot, hogy Galeotto éppen azért művelte ilyen jól ezt a műfajt, mert ő maga is a szóra-kozható *uomo di corték* (udvari emberek) közé tartozott.³⁰

Galeotto az idézett helyen büszkén vallja, hogy az uralkodó nemcsak tréfái, hanem széles műveltsége miatt (*propter suam*

universalem disciplinam) is kedvelte őt. Véleményem szerint a mű eredetisége éppen abban rejlik, hogy a szerző a budai udvar bemutató életképek lefestésekor olyan ismereteket közöl, melyek a saját filozófiájából, világnézetéből táplálkoznak. A sok helyi, vallási, táplálkozási szokást, illetve földrajzi, nyelvészeti, etimológiai kérdéseket érintő rövid kitérők más műveiben is mind visszacsengenek. A *De dictis* természetfilozófiai, orvosi, asztrológiai utalásainak összevetése Galeotto más műveivel, illetve azok tágabb, eszme- és tudománytörténeti kontextusba helyezése még kutatásra váró feladat, ez a téma azonban már túlmutat jelen cikk célkitűzésén.

Jegyzetek

- 1 Pajorin Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére”: Rázsó Gyula – V. Molnár László (szerk.), *Hunyadi Mátyás – Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. Évfordulójára*, Budapest, 1990, 344–346.
- 2 Galeotto Marzio, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed., Juhász Ladislaus, Lipsiae, Teubner, 1934, 1.
- 3 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 2.
- 4 Galeotto Marzio, *Salomon Hungaricus...*, Kassa, J. Fischer, 1611, 10.
- 5 Kiadva: Ábel Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Budapest, Academia Hungarica – Leipzig, Brockhaus, 1880, 31–84.
- 6 Cicero, *De oratore*, II. 218–289; Quintilianus, *Inst. orat.* VI. 3.
- 7 Suetonius, *A Caesarok élete*, II. 53, 67, 75, 85, 98, 99; Quintilianus, idézett hely.
- 8 Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. Fögel Iosephus – Iványi Bela – Juhász Ladislaus, 4 vols., Leipzig, Teubner, 1934, IV. IV. 110.
- 9 *Itaque nostri, cum omnia quae dixissemus dicta essent, quae facete et breviter et acuti locuti essemus, ea proprio nomine appellari dicta voluerunt.* (Macrobius, *Saturnalia* II. 1. 14)
- 10 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 3.
- 11 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 4.
- 12 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 17.
- 13 Galeotto Marzio, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford. Kardos Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1977, 125.
- 14 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 33.
- 15 *Cap.* 19.
- 16 Lásd erről bővebben: Pajorin Klára, „Bonfini Symposionja”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1981) 511–533; Pajorin Klára, „La rinascita del symposio antico e la corte di Mattia Corvino”: Sante Graciotti – Cesare Vasoli (szerk.), *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo Corviniano*, Firenze, 1994, 179–228.
- 17 Jacques Le Goff, „Laughter in the Middle Ages”: Jan Bremmer – Hermann Roodenburg (szerk.), *A Cultural History of Humour. From Antiquity to the Present Day*, Malden MA, Blackwell, 1997, 44.
- 18 A nápolyi királyról szóló *panegyricus*-irodalom ismertetését lásd Sante Graciotti, „Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino”: Klaniczay Tibor (szerk.), *Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, 51–63.
- 19 Antonius Panormita, *De dictis ac factis Alphonsi regis Aragonum libri quatuor*, Basileae, 1538, IV. 27.
- 20 Panormita, *De dictis ac factis*, 80.
- 21 Aeneas Sylvius Piccolomini, *De viris illustribus*, Bibliothek des Literarischen Vereins, I, Stuttgartiae, 1842, 65.
- 22 A humor és az ideális uralkodó kapcsolatához lásd még Barbara C. Bowen, „Roman Jokes and the Renaissance Prince 1455–1528”: *Illinois Classical Studies* 9.2 (1984) 137–148.
- 23 1446-os, Tobia del Borgónak címzett levelében (*De historiae conscribendae forma*).
- 24 Arisztotelész a szellemességről: *Nikomakhoszi etika* 1128a, 1128b. A humor szerepéről az udvari ember értekezés-irodalmában lásd Vigh Éva, *Virtutes Elocutionis & Virtutes Morales. Retorika és etika az olasz klasszicizmus értekezésirodalmában*, Szeged, 2005, 33–160.
- 25 Georg Luck, „Vir Facetus: A Renaissance Ideal”: *Studies in Philology* 55 (1958) 107–121.
- 26 Gondolok itt többek között a talpnyaló bohóc esetére (*cap.* 23) vagy az ármánykodó Nicholas Modrusiensis történetére (*cap.* 13), illetve Báthory Miklós és Nagylucsei Orbán (Urbanus!) dicséretére (*cap.* 31–32).
- 27 Galeotto Marzio, *De egregie...*, 26.
- 28 Életéről lásd bővebben: Ábel Jenő, „Galeotto Marzio életrajza”: *Adalékok*, 231–294.
- 29 Baldassare Castiglione, *Il Cortegiano*, Bruno Maier ed., Torino, 1981, 285.
- 30 Gyenis Vilmos, „Galeotto és a hazai humanista facetia”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1974) 688–696.